

Публікації

Оксана Товарянська (Київ, Україна)

УСНІ ІСТОРІЇ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ ДИВІЗІЇ «ГАЛИЧИНА»
ІНТЕРВ'Ю З ЗЕНОНОМ ІВАНОВИЧЕМ ВРУБЛЕВСЬКИМ

Питання ставлення до минулого свого народу, а тим більше його оцінка та осмислення, є одним зі стрижнів формування та існування кожної нації та держави. Друга світова війна належить до тих знакових періодів, розуміння яких визначає поступ української держави. Попри все, Друга світова війна залишається однією з найбільш дискусійних та політизованих подій в історії України, спекуляції навколо яких ми перманентно спостерігаємо і досі. Застосування джерел і методів усної історії для дослідження зазначеної епохи є надзвичайно цінним та актуальним також і тому, що безпосередніх учасників тих подій з кожним роком залишається все менше.

Питання створення дивізії «Галичина»¹ та її діяльності залишається одним з найбільш неоднозначних в історії Другої світової війни не лише через недостатню увагу дослідників та невизначеність понятійного апарату (насамперед терміна «коллабораціонізм»). Цьому сприяє й те, що до сьогодні важливе значення має концепт Західної України, який й надалі залишається синонімом націоналізму та має негативні конотації на рівні сприйняття деяких суспільних груп.

Для написання бакалаврської роботи на тему «Дивізія «Галичина» очима її колишніх вояків (на матеріалах усної історії)», яка була захищена на кафедрі історії НаУКМА у червні 2006 р. під керівництвом канд. іст. наук Наталії Шліхти, я проаналізувала спогади очевидців Другої світової війни та провела дванадцять інтерв'ю із членами Галицького братства колишніх вояків Першої УД УНА та/або братства УПА. Використовуючи методологію усної історії, я намагалася з'ясувати світоглядні орієнтири міжвоєнного покоління Галичини, зробити порівняльний аналіз формування «образу ворога» за Польської держави, радянської (1939–1941 рр.) та німецької (1941–1944 рр.) окупацій, дослідити передумови створення й характер дивізії «Галичина», сприйняття вояками дивізії власне їхньої дійсності, розглянути взаємини українців-дивізійників із німецьким складом дивізії.

Враховуючи поставлені завдання, було складено питальник для респондентів. Я керувалася хронологічним принципом під час формулювання запитань, зокрема, більше третини питань стосується додивізійного періоду. Перевагу було надано напівструктурованому інтерв'ю із можливістю додаткових запитань з метою скласти цілісну картину минулого з усіма деталями та схемою мотивації кожного з оповідачів. Аби спонукати респондента вийти з-під впливу звичного та певною мірою каноні-

зованого образу його минулого, що створювався протягом багатьох років, робилися спроби ставити неочікувані та нестандартні запитання, які б мобілізували пам'ять оповідача. Під час перегляду питальника може скластися враження, що запитання повторюються. Певною мірою це зроблено свідомо, адже кожне подібне запитання увиразнює той чи інший аспект, змушує респондента більше заглибитись у проблему, зрештою, точніше пригадати. Для прикладу:

- Як Ви поставилися до створення дивізії при німецькій армії?
- Німці поводитися на Україні як окупанти: терор, вивезення на роботи і тому подібне. Чи не відлякувало це?
- Які випадки несправедливого ставлення німців до українців Вам запам'яталися?
- Як Ви ставилися до німців? Як їх сприймали?
- Ким Ви себе відчували в дивізії? Чи відрізняли себе від німця?
- Як Ви відчували: то своя (українська) чи чужа (німецька) дивізія?

Хочу підкреслити, що ідентичних відповідей на кожне з «подібних» запитань я не отримала, радше навпаки — респонденти додавали до своєї оповіді нові факти, робили інші акценти, подекуди пригадуючи і доповнюючи вже сказане.

Варто звернути увагу на ті умови та обставини, що мають безпосередній вплив на усні історії колишніх вояків дивізії «Галичина». Перш за все, приналежність респондентів до певної суспільної групи (Галицьке братство колишніх вояків Першої УД УНА та Братство УПА вже після проголошення незалежності України). По-друге, в межах офіційної радянської та, навіть, пострадянської риторики Перемоги місця для колишніх «зрадників-колабораціоністів» не знайшлося. Окрім того, порівняння їхнього статусу із іншими учасниками війни — ветеранами Червоної армії — не сприяє порозумінню із державою. По-третє, перебування в сталінських таборах, покарання й неможливість висловити свою думку, розповісти про своє минуле після повернення в Україну наприкінці 50-х рр. через страх звільнення з роботи мали неабиякий вплив на їхню свідомість. Такі обставини значною мірою зумовили те, що основним мотивом для розповіді виступає легітимізація існування свого колективу та своїх дій в межах офіційного дискурсу та суспільства. Інший момент: оповідачі пригадують та пам'ятають своє минуле вже під безпосереднім впливом цих обставин, так би мовити, «підлаштовуються» до певної схеми.

Під час інтерв'ю я зіткнулася з певними небезпеками та проблемами, які, попри мої намагання, остаточно вирішені не були. Передусім це стосується освіченості та начитаності респондентів, індивідуальної пам'яті та її вибірковості, відповідності минулого респондентів їхньому сучасному баченню.

Для усноісторичного дослідження найважливішим видається особистий досвід кожного респондента, який зберігає «дух і образ епохи». Важливим чинником для визначення ступеня достовірності розповіді є освіченість і начитаність респондентів. Моріс Хальбакс називає цей феномен «запозиченою пам'яттю»². Зокрема, незважаючи на свій вік, більшість опитаних мною осіб і зараз займаються активною громадською діяльністю, беруть участь у різноманітних подіях, зустрічах, виступають, що, відповідно, вимагає від них певного рівня знань з історії, політики тощо.

Безумовно, це впливає на їхню розповідь про власне минуле. З одного боку, це позитивно, оскільки дозволяє почути змістовну історію, а з іншого — становить загрозу, оскільки респондент розповідає не про власний досвід, а про факти та події, сприйняті зі спогадів колег чи/та наукових видань. Мені довелося зіткнутися з двома виявами «запозиченої пам'яті»: латентним та усвідомленим.

У випадку латентного вияву, тобто незумисного, респондент під час інтерв'ю бажає поділитись своїми спогадами, якнайкраще аргументувати свою думку. Проте не завжди особистий досвід кожного дозволяє віднайти в пам'яті відповідні «докази». Тоді пам'ять респондента виводить на поверхню усі відомі йому випадки, сприйняті з розмов-спогадів з колегами, з книг тощо. Таким чином, індивідуальна пам'ять закликає собі на допомогу союзників: колективну пам'ять та загальну ерудицію. Говорячи про рівень дисципліни в німецьких з'єднаннях, Богдан Стасів зазначив, що йому відомий випадок, коли листоношу-німця розстріляли лише за те, що викрав із конверта декілька поштових марок³. Цю інформацію я спершу прийняла як таку, про яку респондент дізнався особисто. Згодом, читаючи опубліковані спогади Лева Стеткевича, де автором передмови виступає виступив мій респондент Богдан Стасів, знаходжу той самий факт про марки в більш розгорнутому викладі⁴. Провівши порівняльний аналіз, дійшла висновку, що цей випадок з листоношею був запозичений респондентом зі спогадів свого колеги і тому не входить у поле особистих, а лише набутих знань. Можна сказати, що таке знання є частиною колективної пам'яті (а братство колишніх вояків-дивізійників, безумовно, є колективом), що таке знання передається із вуст у вуста, з часом формує пам'ять та ставлення до подій минулого всього колективу. На жаль, загалом ці взаємовпливи пам'яті індивідуальної та колективної важко відстежити, і мені у даному випадку просто пощастило.

Прикладом усвідомленого вияву впливу начитаності на пам'ять є відповідь на запитання про становище українських шкіл за Польської держави Володимира Малкоша, у якій він подає, на його думку, дуже важливі деталі та аргументи конкретного науковця, посилаючись на його книгу⁵. Найвдалішим виходом з цієї ситуації мені вдалося поставити запитання, наскільки написане в книзі збіглося з його власними спогадами. Це питання змусило респондента замислитись, аби підтвердити або ж спростувати згадану інформацію із книги вже прикладами зі свого життя. Із такими випадками працювати легко й навіть корисно, але лише тоді, коли респондент прямо вказує на прочитані праці.

Проблема індивідуальної пам'яті респондентів та її вибіркості, взаємоперплетення пам'яті колективної та індивідуальної, впливу офіційної «політики пам'яті» неодмінно постає перед дослідником, що має справу з усними джерелами. У випадку з дивізійниками саме їхній молодий вік у період, про який їм запропоновано було розповісти (від 16 до 22 років), сприяв доброму запам'ятовуванню тих і без того неординарних подій минулого, які їх найбільше вразили, адже молода людина є більш чутливою та вразливою. Попри це, про неприємні моменти минулого респонденти воліють не згадувати. Для прикладу, більшість респондентів, оповідаючи про свої

переживання під час воєнних дій, оминають питання людських втрат їхнього відділу під час виконання бойового завдання. Натомість, вказують, що ворог втратив, скажімо, десять вояків.

Наступна проблема, яку має вирішувати дослідник, полягає в тому, наскільки відповідає дійсності сучасне бачення кожним респондентом свого минулого, адже спогади залежать від нашарування численних подій життя, прожитого після описуваних подій. Зокрема, усі респонденти за політичною статтею відбули до 10 років у виправних таборах колишнього СРСР. Часто намагання почути власні переживання респондентів, зрозуміти бачення та сприйняття тогочасної ситуації не завжди вдавалися. Наприклад, із розмови з Любомиром Волинцем дуже важко створити цілісну картину, бо складається враження, що у свої 18 чи 20 років він перебував мало не в усіх тогочасних військових формаціях і виконував небачених масштабів роботу — від «агентурної» до звичайної⁶. Бажання показати свою значущість, акцентувати особисті заслуги є наслідком реалій його життя.

Для глибшого розуміння того, якою у пам'яті дивізіяників залишилася Друга світова війна, пропонуємо в скороченому вигляді інтерв'ю з Врублевським Зеноном Івановичем, корінним львів'янином, колишнім вояком дивізії «Галичина», який також перебував у підпіллі УПА. Мені б найменше хотілося переповідати те, що розказав Зенон Іванович, тому видається доцільним зосередитися на деяких сюжетних лініях та тих важливих подіях, що їх підтверджує, доповнює чи спростовує ця усна історія.

Першою темою інтерв'ю є умови життя за Польської держави. Зокрема, респондент оповідає, як перед проведенням плебісциту на Галичині поляки намагалися *«перетягати українців на польську мову, на польське, щоби вони переписували, що вони не українці, а поляки»* методом залякування та звільнення з роботи. За результатами плебісциту 1939 р. у Львові проживало близько 60 % поляків, 25 % євреїв, менше 10 % українців. Водночас у Галичині українську мову вважали рідною 56,5 % (\approx 4,5 млн), а польську — 32,6 % населення (\approx 2,5 млн)⁷. Інтерв'ю дає підстави вважати, що ці результати лише частково відбивають ситуацію, бо невідомо, скільки українців прийняли польське громадянство під тиском поляків напередодні плебісциту. Із оповіді респондента також дізнаємося про сутички між українськими та польськими юнаками, які були майже повсякденним явищем, що виявлення націоналістичних поглядів з польського боку підсилювали та провокували радикальні настрої з українського. Бачимо, що, попри офіційну заборону молодіжних організацій, як-от «Пласту», «Соколу», «Лугу» ще на початку 1930-х рр., вони продовжували діяти підпільно, до того ж дозволялася обмежена культурна діяльність. Такий стан речей сприяв тому, що українці-галичани могли (почали) вважати себе другосортними громадянами та відчували свою меншовартість порівняно з поляками.

Наступна сюжетна лінія — перебування під радянською окупацією 1939–1941 рр. Оповідь пана Зенона підтверджує, що нову владу зустрічали радо, що політиці

радянського режиму в Західній Україні спочатку надавався характер видимої «українізації»: *«то всьо по-українськи, розумієте, всьо — написи по-українськи, людей чуєш. Ну думаєш: Україна — лише бути не може»*. Захоплення новою владою зникло за кілька місяців: примусова депортація усіх «ворожих елементів» на так звані спецпоселення та реакція на неї населення, набір на роботу в Донбас знайшли місце у спогадах Зенона Івановича. Такими діями нової влади нагніталась атмосфера масової недовіри та страху, яку відчули всі — від малого до великого. Найцікавіші епізоди інтерв'ю присвячені описам радянської інтелігенції, яка своєю «примітивністю і хамовитістю» шокувала місцеву еліту, адже відрізнялася від місцевого населення *«і одежею, і культурою, і поведінкою, абсолютно всім»*. Саме масштаб репресій радянських «визволителів», у порівнянні з реаліями життя за Польської держави та пізніше німецької окупації, сприяв утвердженню ненависті та ворожості до більшовицького режиму, зробив його чи не найбільшим ворогом в очах респондента: *«Хоча німці прийшли сюди, показали свій гонор, показали, що вони є теж добрі бандюги, але вони не зробили того, що зробила та радянська влада в 41 році»*. Все пізнається в порівнянні — це основний критерій, яким Зенон Іванович керується у своєму ставленні до режимів.

Важливою складовою оповіді є початок німецько-радянської війни, встановлення німецького режиму та вступ респондента до дивізії «Галичина». Прихід німців Зенон Іванович сприйняв радо, бо *«порядок навели», «москалів звідси вигнали»*. Цьому також сприяв і культурний чинник «цивілізованої Німеччини», який зіграв не на користь попередніх окупантів. На початку 1941 р. із членів ОУН-Б було створено батальйони «Роланд» та «Нахтігаль» під егідою німецького командування. Поява наприкінці червня 1941 р. у Львові батальйону «Нахтігаль» викликала велике піднесення респондента, якому вдалося його побачити: *«Вони приїхали на мотоциклах, всі хлопці українці, порядно одіті, розумієте, такі, як то кажуть, що хотілось дивитися на них»*. Поза тим, німець був занадто «дисциплінованим» окупантом для пана Зенона: *«на всьо ограничення»*. Загострення польсько-українських відносин у дистрикті «Галичина» саме через те, що багато поляків мали німецьке походження, також знайшли місце в оповіді респондента.

Центральне місце розповіді про німецький окупаційний режим займає мотивація вступу до дивізії. Дуже суперечливі спогади в респондента про це:

«Бачили, що німець так іде вперед, надіялися, що ми будемо мати свою армію, і що нам дадуть якийсь кусок України. То всьо надія на то, якби не то, то хто би пішов до тої дивізії <...> Говорилося, що ми не будемо повністю самостійні, що ми будемо під протекторатом, але будемо державою Україною. Тільки то. А ми [дивізія] будемо то ядро, будемо мати своїх офіцерів <...> Якби німець таки виграв війну, то ми би таки щось мали, то я свято переконаний в тому... А він не виграв [усміх] <...> Як ми інакше могли бути, ми ж не могли бути самостійними. Ми мусіли бути при кімсь <...> Ми думали, що тим самим, що ми будем при німецькій армії, то буде, значиться, тому українському народу легше, тому, що ми будемо воювати разом з німаками, розумієте. Але німці майже не дали ніяких пільг».

Думки, висловлені респондентом, ілюструють постулати патріотичної історіографії. Проте незаперечною залишається добровільність вступу до дивізії й піднесення, викликане створенням такого військового з'єднання з українців за підтримки значної кількості шанованих у суспільстві людей: митрополита Андрея Шептицького, голови Українського Центрального Комітету Володимира Кубійовича, колишніх учасників Визвольних змагань тощо. Варто зазначити, що респондент належить до першої хвилі добровольців, які вже в липні виїжджали на вишколи в Третій Райх. Саме перша хвиля вважається найбільш патріотичною, оскільки наступні набори мотивувалися швидше можливістю не потрапити до в'язниці чи на німецькі будівельні служби тощо. Як бачимо з оповіді респондента, ідея дивізії вважалася привабливою, оскільки з нею пов'язувалися надії на відновлення української державності та війська, хоча і в мундирах ворога. Жодного разу Зенон Іванович не піддав сумніву правильність свого тодішнього вибору, попри всі труднощі в подальшому житті.

Інша важлива сюжетна лінія інтерв'ю — взаємини з німцями під час проходження військового вишколу та бойових дій. Зі спогадів Зенона Івановича видно, що нагода водити дружбу із німцями українським добровольцям рідко коли випадала, передусім тому, що це армія, де взаємини будувалися не за принципом «українець — німець» чи «свій — чужий», а за принципом «підлеглий — командир» і керувалися певними правилами. Зрозуміло, що простий вояк (а такими були на початку всі українці) навіть за бажання не міг приятелювати з німецькими старшинами та підстаршинами. Показником ставлення виступає людяність, зацікавлення і розуміння української справи. Проте в пам'яті оповідача таки залишилися приємні особисті згадки про німців.

Спогади Зенона Івановича містять згадки і про польське село Гута Пеняцька, яке було спалене під час битви під Бродами. Польська сторона вважає, що спалили село вояки дивізії «Галичина», що це є один із їхніх воєнних злочинів. З розповіді оповідача підтвердити чи спростувати це звинувачення не можна, але можна піддати певному сумніву, оскільки респондент побачив село тоді, коли воно догоряло, і почути його думку про цю подію.

Певна річ, спогади однієї людини не можуть увібрати в себе досвід і бачення усього колективу. Проте саме колоритна усна історія пана Зенона містить багато унікальних деталей не лише про період його перебування в дивізії «Галичина», а й про часи Польської держави і радянської та німецької окупації Галичини, важливі елементи побуту, описи життєвих ситуацій тощо. Це саме та інформація, яку дослідник наряд чи знайде у документах офіційного характеру. Погляд Зенона Івановича на війну є справді особливим хоча б тому, що він, попри молодий вік, був водієм при штабі дивізії «Галичина». Це інтерв'ю є цінним ще й тому, що подає спогади представника міської культури, який на власні очі, а не з розповідей⁸, побачив і «совіта», і «німця». Однак Зенон Іванович не належить до «професійних свідків» передусім тому, що є чи не наймолодшим серед своїх колег (1926 р. нар. — нижня межа віку юнаків, яких брали в лави дивізії «Галичина»,

а респондент 1927 р. нар.). Окрім того, оповідач погано бачить. Взаємопереплетення пам'яті колективної та індивідуальної найяскравіше виражене під час оповіді про період німецької й радянської окупацій, коли респондент з певним пієтетом розповідає про мотиви вступу до дивізії, про несприйняття радянської системи як свого «основного ворога».

Біографічна довідка

Врублевський Зенон Іванович народився 17 березня 1927 р. у Львові. Батько, колишній десятник УСС, працював шкірмайстром, а мати була домогосподаркою. Закінчив 6 класів у приватній школі ім. Коцюбинського, далі вчився у гімназії. Був членом «Пласту», «Просвіти».

18 липня 1943 р. виїжджає першим етапом на вишкіл дивізії «Галичина» у польський вишкільний табір Гайделягер. посеред шляху між Краковом і Львовом. Там же проходить курси шоферів. Після закінчення вишколу був шофером при штабі дивізії. У складі бойової групи Баєрсдорфа возив українського підполковника Івана Ремболовича Східною Польщею. Ця група мала завдання ліквідувати радянських партизан Ковпака, яких підтримувало місцеве населення. Брав участь у битві під Бродами, де і потрапив у полон під час прориву з оточення. Покарання відбував на Уралі, звідки 1946 р. утік в Україну. Після повернення перебував в УПА 10 місяців, але його знову арештували і засудили на 25 років заслання на Воркуті. У 1957 р. звільнено, і 1960 р. Зенон Іванович повернувся додому.

З 1992 р. є членом «Братства УПА» та Львівської станиці Галицького Братства вояків колишньої І УД УНА.

Інтерв'ю з Врублевським Зеноном Івановичем

Адреса: м. Львів, Україна

Проект: Дивізія «Галичина» очима її колишніх вояків

Інтерв'юєр: Оксана Товарянська

Вид інтерв'ю: аудіоінтерв'ю

Місце проведення інтерв'ю: будинок респондента

Дата проведення інтерв'ю: 1 травня 2006 р.

Присутні: Зенон Врублевський, Оксана Товарянська

Пане Зенон, скажіть, будь ласка, Ви дасте нам право на використання інтерв'ю?
Даю без розмови. <...>

Де і коли Ви народилися?

Родився 17 березня 1927 року у Львові.

Ким були Ваші батьки?

Батько був майстром на, ну то грабарня, то називають тепер кожаний завод. Тоді грабарня називали. Ну, а мама дома, домогосподарка. <...>

Яку освіту Ви здобули?

<...> Я закінчив першу гімназійну [першу гімназію], як почалася в 39 році війна. Прийшли, значиться, радянська влада, мене завернули в 5 класу. В п'яту і шосту походив — прийшли німці. Тоді я пішов в другу гімназійну. Там походив в ту другу гімназійну і пішов в дивізію. Так що я закінчити нічого не закінчив. <...> То всього набралось якихось 10–11 років.

Чим Вам запам'яталося життя за Польської держави?

Ну, за Польської держави, що запам'яталося? Запам'яталося в зрівнянню з тими режимами, які вже були потім, при радянській владі і при німцях, то річ ясна, що за Польщі було набагато легше. Ну, можна було, дозволяли, як то кажуть, національні ті всі свята, національні ті концерти, які-небудь святкування чого-небудь. То не забороняли. Річ ясна, перетягали вони [поляки], хотіли дуже перетягати на польське, щоб українці переходили на польське, тому що їм в [19]39 році мав бути, як то казали, плєбісцит. <...> Ну і вони боялися, що як прийде то опитування, то люди скажуть за свою, чи захочуть там самостійну Україну, чи захочуть долучитися до Росії, чи до Великої України, ну чи може до якої Німеччини, чи до кого-небудь. То вони старалися всіма силами і несилами дуже так нагло, так похабно перетягати українців на польську мову, на польське, щоби вони переписували, що вони не українці, а поляки. Якщо людина була трохи на ліпшій роботі, то викликали, і прямо казали: або переходиш, а не — то шукай собі роботи.

Щоб ставали польськими громадянами [громадянами польської національності. — Ред.]?

Так. Щоби він тільки записав, що він є поляк, що він не є українець, що він є поляк, знаєте <...> І на всіх роботах, значиться, майже на всіх ліпших, добрих роботах, то вони ставили своїх. Українця, навіть як він був, то він вже, він вже мусів бути такий, ну дуже вже ідеальний чоловік, щоб вони його тримали на ліпшій роботі. А так, значиться, вроді-би такі умови були не найгірші. Можете знати, було дуже багато родин, наприклад, як в мене: батько один-одинокий працював, мама вдома — не працювала, нас два ходили до школи. Ми ходили до тих приватних шкіл, знаєте, треба було платити. То тато сам один то вспівав [встигав]. Ну і хати ми не мали своєї, ми мали, значиться, квартиру, помешкання. Ну платилося, якщо я не помиляюся, в тому мешканню, де ми мешкали, тоді як почалась війна, то 50 золотих треба було платити в місяць.

То було багато?

Багато.

А зарплата яка була в середньому?

Тато діставав десь 200 з чим-то золотих. Ну, але тато мав зарплату добру. Не забувайте, що на селі, приміром, косар ішов косити цілий день. Він за цілий день заробив 2 золотих. То було два кіло цукру всього-навсього. Дуже мало. Жінки йшли з серпом жати, ну були люди на селі, котрі мали більше поля. Ну тоді не було ні тракторів, ні тих косарок, ну косарки вже були, але не кожний їх мав. Та жінка йшла

на цілий Божий день в поле і заробила і золотого. Правда, що там їй дали два рази поїсти. Так що умови були не ідеальні, то нема що говорити.

Як Ваші стосунки із однолітками-поляками склалися?

З однолітками, ну, ви розумієте, битись — бились через день або й кожний день [усмiх]. Тому, може ми ще не відчували, я не можу сказати, що ми вже тоді були такими, знаєте, націоналістами чи щось таке... Він собі дозволив обізвати, чи ти його, то треба було віддячитись. Билися, розумієте, досить часто. Ну, та й чули ми, що там говорити. Чулися розмови старших людей, приходили до нас де-небудь, десь ми ходили і краєм вуха чув — то є поляк, що він все ж таки є загарбник. І тому ми билися вже із студентами навіть...

Можете сказати, на якому ґрунті ці суперечки виникали?

На різних, на різних. Був наперед на мовному. Начинає : «От, ти йшов вулицею, говориш по-українськи». Я не хочу сказати, що то було на кожній вулиці і кожний день — борони Боже. От він ішов, чує, що ми по-українськи говоримо, так. Ну то він повертається і кричить на тебе: «А ти кабан!»... Він відвертається [усмiх] — і по морді, як то кажуть. Він віддає, і пішло. Раз, по-друге, розумієте, було таке принципіальне якесь — наша школа, рядом з нами польська. Вони, щоб пройти до своєї школи, мимо нашої мусять йти. Ну то ми виходимо, і починаємо їх, розумієте, штуркати. Ну, то ще меншими пацанами. Ну а таке, щоб так аж дуже вже свідомо, знаєте, що то треба його бити, бо він поляк — ні. Правда, то що вони, приміром, одного разу, я не пам'ятаю, то був [19]36 або [19]37 рік, то вони нам цілу школу, але то були студенти польські. <...> І вони були такі дуже сильні націоналісти, і вони хотіли, як тепер пан Жириновський говорить, що «Росія тільки для росіян», так і вони говорили: «Польща тільки для поляків». То така була організація в них — «Фалинга». То вони йшли такими великими групами вулицями і кричали по-польськи: «Falianga bije, Falianga czuwa, Falianga żydів z Polsky usuwa». Знаєте, що «Фаланга, вона старається, вона пильнує, і вона жидів, значиться, з Польщі виганяє». Вони кричали: «жидів виганяє», а йшли і по дорозі били магазини і українські, і жидівські. <...> Так, то було таке. Поляки трохи показували, що вони є все ж таки раса та ціла така, влада.

А Ви були членом якихось організацій?

Ну, в «Пласті» я був, ну і був членом і «Просвіти». Ну я скажу вам, що для «Просвіти» я був ще замолодий, знаєте... А записатись — записався. Там платили якихось пару грошів там в рік. Ті старші ходили, були збори, ходили на якісь там такі заходи, такі робили, але я не ходив. Ну, а в «Пласті» був, але в «Пласті» я також недовго був. <...>

А чим Ви тоді займалися в «Пласті»?

По-перше, що мене завжди носило, ви розумієте, завжди, де би що не почув, я спортом багато зацікавився. Який тільки спорт був, то я всьо там був, правда успіхів ніде не добився [сміється]. В один день міг бути в 3 гуртках — о, там пішов на годину, там пішов на годину. Може був би держався чогось одного, то може б чогось і добився. <...> Мене вічно носило, хтось десь свиснув, крикнув, що треба там, що там, то я вже біг, вже біг, я вже мусів бути там.

Як Вас окупували радянські війська, що для Вас це значило?

<...> З самого початку нам, не тільки мені, нам, багатьом людям, я говорю за молодих, нам навіть було подобалося, поки ми не почули, пока ми не зрозуміли, що радянська влада то не є то, що там по радіо і в кіно. Як ми почули, знаєте, знайомих: тих вивезли, того посадили, а ще як почали приходити листи, туди куди їх повивозили, знаєте.

Звідти, так?

Звідтам, так. Саме головне, що то все робили вночі. Приходили, стукали до дверей: «Відкрий», машина грузова вже була під тим, от тобі дві години. Ну ви ж розумієте, Оксанко, що за дві години? От би мене тепер прийшли забирати — ну, що мені брати? Чи мені брати подушку, чи мені брати якісь убрання, чи якийсь килим? Людина розгублюється страшно. І то, розумієте, забирали людей таких в основному свідомих, знаєте. То людина не привикла до такої біди. І потім там пише, що він. То був тата знайомий, він сам робив в управлінні залізної дороги, знаєте, а на такій роботі — то добре платили, то він дуже добре жив. То його вивезли десь аж туди на Далекий Схід, і там заставили його ліс валити, знаєте, різати все. Жили в землянках. Навіть тато висилав пару раз посилку — вмирили з голоду. Ну як ми то вже побачили, ми тоді як то кажуть вже.

Коли Ви то побачили?

То за які кілька місяців. Може за три-чотири місяці, я не можу так точно сказати. Бо як прийшов [радянські війська], то всьо по-українськи, розумієте, всьо — написи по-українськи <...>, людей чуеш. Ну думаєш: Україна — ліпше бути не може. Але потім, пройшов якийсь час <...> А ще як почув, що когось десь там вивезли, але коли ти вже почув, що твого знайомого вивезли, то дуже, дуже погано на людину впливало, дуже. Я знав, навіть мав таких знайомих в нашому домі..., що не ночували вдома, не ночували. <...> Багато було таких сімей, котрі не ночували вдома вночі. І тоді нам вже стало, як то кажуть, начала нам не дуже подобатись та радянська влада. Тому що ми побачили, що то все таке досить-досить, не дивлячись на те, що ми були бенькарти [підлітки], но вже в школі не раз, не два чули, і між собою. Бо за небожки Польщі, то ми не боялися говорити: що я собі надумав, то я собі тріпав [говорив]. А вже коли ми побачили то, і вже не без того, щоб батьки вчили — вважай не говори, вважай не то. Ще декотрі слухали десь ті радіа, десь чули ту заграницю, а москалі то страшно — не дай Бог, щоб ти заграницю слухав. Ну і щось почувеш, то колись я того не боявся, а вже за москалів от, то ми тоді почали боятися. І як я десь почув, то я вже не кожному сказав. За Польщі, то першому-ліпшому міг я сказати, а вже за москалів ні, вже боявся. Тато наказував в хаті: «Дивись, бо прийдуть, і поїдемо на Сибір. Ти мене зрозумів?». Зрозумів. То ми вже вибирали, що кому можна сказати, а кому ні. <...>

А ще потім, як прийшли росіяни сюди, як почали вербувати на той Донбас. Ну, люди їхали, знаєте.

То просто на роботу брали?

Так. Що там такі заробітки, сюди, туди. Ну, народ як скоро поїхав — так скоро й вернувся. Але, вони як звідти приїжджали сюди, то ти підписував, що ти встроївся

на роботу. Тобі не можна було звідси. Якщо ти втік звідтам з Донбасу, то тебе зловили, саджали в тюрму — то 3–4 роки. Але, поки ті, що приїхали, і поки їх посадили, то вони вже встигли розказати, яка то біда. Так що розчарувалися дуже в тій радянській владі. <...>

Як Ви сприймали, уявляли свого східного брата-українця?

Ну, знаєте, я щось над тим ніколи не задумувався. Я з ними, як-то кажуть, зустрівся в 39 році. Але то приїхали, Оксанко, сюди, то можна сказати така еліта. Тут рядових не було.

Україномовна?

Україномовна, навіть російськомовна. Але вони всі говорили по-українськи — з самого початку, так. А потім ні, потім вони вже не дуже по-українськи говорили. <...> То я вам кажу, то були ті люди з тої сметанки, і вони були научені, знаєте, не говорити правди. Вони говорили то, що їм треба було сказати. <...> В [19]39 році сюда не могли приїхати, хто хотів. Їхали тільки, як то кажуть, по направленню. Вже потім, то вже їхали, а з самого початку, то ні. <...>

Як Ви зустріли радянсько-німецьку війну?

Можна сказати, навіть з задоволенням. Чому? Я за себе говорю, я не говорю за загал... Мене, як то кажуть, підняло страшно тому, що я зустрів той батальйон «Нахтігаль»... Вони приїхали на мотоциклах, всі хлопці українці, порядно одіті, розумієте, такі, як то кажуть, що хотілось дивитися на них. Попросив мене один..., то я ще його сестру, бо не міг поїхати сам, то я побіг до неї, вона прийшла туди до него. Рідна сестра. Я з самого початку побачив — німці прийшли, такий порядок навели. Ну, потім також розчарувався в них. А зустрів я саму війну з задоволенням, що москалів звідси вигнали. Я вам скажу, так на мою думку, що якісь 70 — може, 80 % народу були задоволені з того, що москалів звідси вигнали <...>. Потім німаки теж показали, хто вони є. Ну, але з початку народ був дуже задоволений.

А що саме сподобалося?

О, порядок був.

Що, росіяни після себе залишили безпорядок?

Ой, та Ви чули, що по тюрмах робиться, люди добрі. Я, ну нас, бенькартів, ще не дуже-то допускали. <...> За москалів то всьо, розумієте, було якесь таке сіре. Вони з самого початку, ті росіяни, ну не росіяни, я говорю: ті люди зі Сходу, може, там були і українці, і нацмени якісь, вони страшно від нас відрізнялися. Дуже.

Чим?

І одежею, і культурою, і поведінкою, абсолютно всім. Розумієте, тут народ, як не говоріть, трошки одівався, примірно так як Європа. А вони прийшли звідси, зі Сходу. <...> Як я собі пригадаю, то в них були кепки [у чоловіків] — з такими квадратними тими козирьками... Жінки, наприклад, <...> берет обов'язково на голову — вони не мали нічого другого — тільки беретка. Спідничка чи там суконка під сподом, і ну, піджак чи як, чи там маринарка — і все. І то всьо було таке старомодне, таке дуже якесь крикливе. Ну, і я вам скажу, культура була далека від нашої. Тут все ж таки: йшла людина, знайомий — скинув капелюха чи шапку. Я міг сто

раз переходити коло когось старшого, кого я знав..., то я мусів сказати, чи там — «Добрий день», чи там як до кого. Там того не було. Досить грубо, всьо на «ти». Тут люди були привикли через «Ви». А то приходить: «Ей, ти, слухай, ти мне скажи, сюди-туди». А той дядько має 60–70 років, а той до нього через «ти». Нам то, як то кажуть, було дуже дико. І поведінка, ви розумієте, не було тої культури. В них була більше наглисть. Прийшов він, посунувся, він штурхнув. Трохи була така різниця межі нами.

А німці?

Ще гірше.

Що Ви маєте на увазі?

Ви можете собі уявити, як вони навіть трамвай перегородили перший. Перед тільки для німців — «nur für Deutsche» [нім. «тільки для німців». — *Ред.*] — для німців і для тих, котрі з ними, фольксфойчі, мадари і ті всі. А німак тоже не панькався. Що-небудь — то він тобі зразу, розумієте, кричав на поліція: «Іди сюди, дивися, як той так робе!» Були грубі німаки. <...> А ті воєнні, то були такі правдиві завойовники. Їм то всьо належало.

А які настрої були серед населення, як війна почалася і далі з роками?

Ну, спочатку, люди дуже, ну, не то що захоплювалися, но дуже дивувалися, що німці, то всьо дуже скоро забирають — нині Львів, а за кілька днів вже Київ забрали. Так вже йдуть, що їх ніхто не вдержить. Ну, а були люди, котрі, навіть мій тато в тому числі. Все підеш до кіна, то там німці показують — перед кіном така заставка, там такі новини, туди-сюди. І вони там показують свої досягнення — о, один батальйон взяв в полон цілу дивізію, о, танкова бригада здобула то то, то то. Ну, і приходиш до хати, газету читається, а тато каже: «Ви не думайте, що то вже кінець війни... Ви подивіться тільки, де Москва, а де Владивосток, там щоби то всьо пройти і забрати, то німців не вистачить». І тато оказався прав. Потім началося — дійшли вони до тої Волги, Сталінграда — і началося.

А Ви як сприймали ті слова тата?

...Я тоді ще був такий далекий від політики. Тато казав, що ще не кінець. А я — а тато там знає. Послухав другого — тоже не повірив або повірив. Тому що тоді ще не була та політика в голові. Що мені там було — 14–15 років, я ще не дуже цікався нею. Люди по-різному, розумієте. Хотіли, щоб якийсь кінець був, бо тяжко було жити, знаєте. По-моєму, кіло чорного хліба — то було на тиждень, то тим, хто працював, і тим, що вчилися, студентам. А тим, решту людям, то було дуже тяжко, мається на увазі з харчами. Так що люди чекали, щоби був... який кінець, може би було трошки матеріально краще... А тим більше німаки — на всьо обмеження. На воду обмеження, на газ обмеження, розумієте. Скажем, там вони тобі дали на місяць палити газу стільки і стільки, бо кожен мав свій лічильник. Не дай Бог там перескочив на 1–2 кубометри газу, вже всьо — взяли відрізали тобі газ. То не так, як тепер в Україні: платиш, не платиш — ніхто тобі не відрізає. Та з німаком не було до жартів — перето [використав більше, аніж можна], і тут же відрізали, і всьо. <...>

Як оголосили у Львові про створення дивізії?

По місті були, по радіо об'явили, ну і по всіх місті були порозклеювані оголошення. «Так і так, організується». Мусів мати не менше, по-моєму, 166 см росту, ну і здоровим бути самим собою. Там було понаписувано, де можна записуватися. І як всі бухнулися, та на записні пункти страшна маса пішла, але не всіх взяли.

Як сприйняло це населення?

Знову подвійно. Одні були за, одні проти. <...> Бачили, що німець так іде вперед, надіялися, що ми будемо мати свою армію, і що нам дадуть якийсь кусок України. То всьо надія на то, якби не то — то хто би пішов до тої дивізії. Ми всі надіялися, що ми будемо сила якась, ми будем мати якісь заслуги, і що нам вділять, ну, не цілу Україну, ми на то не розраховували, а хоч якийсь кусок. А потім буде видно. Ну, так не вийшло...

Що штовхало Вас іти воювати?

Тільки то, щооби бути якоюсь такою силою, що ми будемо мати свою державу, маленьку, ну. Говорилося, що ми не будемо повністю самостійні, що ми будемо під протекторатом, але будемо державою Україною. Тільки то. А ми [дивізія] будемо то ядро, будемо мати своїх офіцерів, будемо мати вишколених солдатів...

А звідки було це переконання, що будете мати?

Ну, ми бачили, хто, як то кажуть, був у зводі, хто помагав німцям, то всі майже діставали. То хто там був? Там були Італія, мадяри, Прибалтика, вони всі мали свої держави. Ми думали, що якщо ми будемо воювати, то ми також будемо мати свою державу. Я думаю, що якби німець таки виграв війну, то ми би таки щось мали, то я свято переконаний в тому. Але то треба було, щоб він виграв, а він не виграв [усміх]...

Чому Ви пішли саме до дивізії, а не до інших формувань?

Інші — які формування? Що, іти в поліцію? Я до поліції не гожусь. ...щоб охороняти залізну дорогу, я не хотів. А тут було сказано, що ми будемо воювати тільки на Сході.

А УПА?

Ну, УПА була тільки в самому початківці. То були ще малі, то ще не була сила, яка могла щось рішати. То були такі боївки [Українська Народна Самооборона], знаєте, ще навіть не зорганізовані тільки добре, місцевого значення. То вже потім.

А до Вас вже доходили чутки про дії УПА?

Про УПА? Чому не.

Ставлення до поляків як тоді склалось?

За москалів, як тоді було, то не можна було собі дозволити висловлюватись проти поляків, та не тільки проти поляків, проти росіян, жидів, бо зараз казали, що ти націоналіст. Хоча ти, може, до націоналіста, навіть ніколи не думав про то... Зразу арештували, бо «ти націоналіст». А як прийшли німаки, то ми поляків дуже зненавиділи, навіть більше, ніж ше за Польщі. Вони всіма правдами і неправдами, я не знаю, не може бути, щоб така кількість народу мала родовиті зв'язки з німцями... Вони зайняли всі верхушки в поліції, всіх урядах, ті фолькдойчери [нім.

Folksdeutscher — особа німецького походження. — *Ред.*] Кримінальна поліція — то цар і Бог, розумієте — одні поляки майже були. Була наша українська поліція, але вона не мала тої влади, котру мала кримінальна поліція. У всіх тих таких солідних організаціях, котрі щось рішали, розумієте, сиділи ті фолькдойчери.

А українців не було багато?

Було, але мало. В зрівнянні з поляками їх було набагато менше. <...>

Кого Ви бачили своїм найбільшим ворогом, як вступали до дивізії?

Тільки москалів. Мається на увазі, не самих руских, а Радянський Союз.

Тобто систему?

Систему ту... Хоча німці прийшли сюди, показали свій гонор, показали, що вони є теж добрі бандюги, але вони не зробили того, що зробила та радянська влада в [19]41 році <...>

На Вашу думку, що спричинило таку велику кількість зголошень до дивізії?

Я думаю, но мені таки здається, що ми розраховували, що ми будемо мати ту якусь державу, що то буде вишколена армія. Бо все ж таки без армії — то не є держава.

Як Ви поставилися до створення дивізії саме при німецькій армії?

Ну а як, як ми інакше могли бути, ми ж не могли бути самостійними. Ми мусли бути при кімсь. Хтось нас вчив, хтось нас озброював, хтось одівав. Ми ж мусли при кімсь бути.

Ви вже про це сказали: німці поводитися, як окупанти. Чи не відлякувало це Вас?

А все ж таки, ми думали, що тим самим, що ми будем при німецькій армії, то буде, значиться, тому українському народу легше, тому, що ми будемо воювати разом з німакаки, розумієте. Але німці майже не дали ніяких пільг. А ми думали, що щось буде. А тим фолькдойчерам... Вони [німці] не мали їх [поляків-фолькдойчів] рівних собою. Але трошки на них дивились інакше. То ми думали, що так на українців будуть дивитися.

Які почуття Ви мали до німців, як Ви до них ставились, як їх сприймали?

...З воєнними, то я стикнувся вже в дивізії. Коли був ще до дивізії, то я з ними не мав ніякого спілкування.

А яке було ставлення — негативне, нейтральне?

Я би сказав, таке, знаєте, якесь. Ми чому-то їх уважали як окупанта. Ми собі навіть трошки з насмішкою дозволяли собі до них, щоб вони не розуміли. <...> Ну, любови, річ ясна, не було, не було. Я не знаю, як то назвати. Але, щоб дуже прихильно, то не.

Як Ви та Ваші однодумці ставилися до того, що командирами дивізії мають бути лише німці?

Там, розумієте, було сказано так. Наскільки я пам'ятаю, що командний состав, склад чи як там, то були німці, бо з самого початку, як створили дивізію, то наших офіцерів, правдивих офіцерів, ну то були тільки ті. Наприклад, то був той [Іван] Ремболович, то послідній з-під Базару, то, як їх розстрілювали під Базаром. То він втік поранений, мав 7 куль в собі. Він прийшов до дивізії. Потім я його возив трохи.

А він був полковником чи підполковником?

Підполковником. Але ми його кликали : «Пане полковнику!» До німців не було: «пан», чи що-небудь. Який би він не був офіцер, генерал, хоча що, я йому говорив просто «генерал», а до тих своїх ми говорили «пане», «пане полковнику». Ми не мали своїх [офіцерів], що їх там набралось: [Євген] Побігуший, [Дмитро] Палієв, [Іван] Ремболович, Зелений, ще той, як його... Ми не мали офіцерів, і навіть того, якщо взяти тих офіцерів, що ми мали, вони ж сучасної тактики не знали. Розумієте, що воювати в 1918 році, а що в [19]43 році. То наперед їх треба було ще перепідготовляти, а своїх офіцерів ми не мали, тому німаки були. А вже потім, вже на фронті, то вже наші пройшли вишкіл, і вже були наші офіцери. Правда, що сама, сама та верхушка, то були німаки... Хоча ви пройшли офіцерську школу, то ви за тиждень, за місяць не могли бути, не могли командувати, скажемо, полком, бо то всьо таки треба побути в тій шкірі, трохи повоювати, там різні конфлікти, розумієте. Так що були наші офіцери, але мало.

Коли Ви вступили до дивізії? Де проходили вишкіл?

Першого, значиться, записався. Першим набором пішов в Гайделягер [середина шляху між Краковом і Львовом]... Я, значиться, попав в дивізію тільки, і зразу на вишкіл після занять. Вечір свобідний. Мав я такого товариша, він ходив зі мною з першої кляси до школи разом. Потім на Уралі вмер. Такий Тадзьо Крупський. Він мав дівчину, я дівчини не мав. Я щось не знаю, щось мені не то, що не цікавили дівчата, просто я був дуже бандюкуватий, десь до бійки — до того я був. З дівчиною — то треба десь піти. Я не мав дівчини. А він був дуже, дуже коло дівчат крутився. Мав дівчину. І він, значиться, дістав листа. Ну, а так ми такі задушевні друзі. Ми пішли за казарми, він читає того листа. Начали ми дуріти, як молоді хлопчиська, і щось сталося мені в коліні. Не знаю, чи я викрутив, чи що, Бог його знає. І я вже до казарми дійти не можу — мене хлопці занесли... Рано в мене то коліно отаке [розпухло]. І мене, значиться, відвезли в лазарет [військова лікарня], а в лазареті ні живої душі, бо то молоді хлопці — хто буде хворіти. І від чого? І був я один на цілий лазарет. І був наш лікар, між іншим, українець. <...> Дивиться так на мене і каже: «Синок, а кілька тобі років?». Я кажу: тільки-то. «А все ж таки, з якого ти року?» Та я йому кажу. «А як ти попав в дивізію, тобі ж 3 місяці бракувало». Я би був не попав, бо мені 3 місяці бракувало. Але я записувався тут в ратуші, попав один знайомий. Мене вигнали. А той Тадзьо, той мій колега, його прийняли, бо він з 1926 року. Я пішов до школи, я мав тільки 5 і пів року всього-навсього. Я признаюся, що так і так. То він [лікар] каже : «То тобі 3 місяці бракувало». Він мене з дивізії виганяє, але я мав щастя, тому що до того я, було в нас стріляння..., і я вистріляв собі три дні отпуска, знаєте. Ну, що там три дні? Я сів, ніч, приїхав сюди, там ввечері йшов з тої Коханівки потяг, рано я був тут [у Львові]. Що то там три дні — не вспів оглянутися, і вже назад. А командир сотні був барон фон Байзел. І всьо, значиться, приходить із штабу, що такого треба накопати [побити, вжито в значенні «вигнати»], бо він крім того, що незаконно, та ще й його нога болить. А мені нога вже спасла, мені уколи давали тут навколо коліна. А наш той цілий командир нашої групи, командир взводу —

німаки були. Наша група тож була цікава. Нас було 18 чоловік, там було 3 пари рідних братів. А такий був добрий командир тої нашої групи, німак, такий маленький, а добродушний такий. І ми всі до него: «Іди щось роби, та як то так». І він пішов до командира взводу. Той теж німак, такий Хенке. Ну і вони пішли до командира сотні. А він їх питає, він же ж мене не знав, той командир сотні: «Чого ви так за него?». — «А то той, що вистріляв собі 3 дні отпуска». — «О, такий добрий стрілець, то гріх виганяти». І він пішов в штаб дивізії, попросив, і мене залишили.

Там я починав. І скінчив я той рекрутський вишкіл. Записували на тих водіїв. А той мій колега, як німці прийшли, в них також було погано, бо їхній тато також десь опинився там, як той Краєвський, що я вам розказував, що він поїхав, а той поїхав в якесь відрядження кудась туди на Схід [за радянської влади]. А тут лишилася мама, двоє дітей... То тяжке положення, розумієте. І він пішов працювати в тій майстерні, де ремонтували воєнні машини. Значиться, він ремонтував машини, і його післали на курси водіїв. Ну, бо як, будеш ремонтувати машини, а ти не вмієш. І він так працював, пішов на курси, і мав права. Але все одно тут, в дивізії, треба було йти на перевишкіл. Небагато, щось два місяці ми походили. Там принімали, а я був трохи, як то кажуть, авантюрист. Приходять, значиться, записують. «Хто значиться шофер?» А тоді шоферів, машин не було... — шоферів було мало. Голоситься один, ну і той Тадзьо голоситься, і я. А він питає, той що записує: «А права всі мають?» Але наперед нас записав. «Всі, маєм права». Я теж маю права [сміється]. Ну, а прийшли вже на ті курси, то нас ніхто ні за що не питав. Начали нас вчити. То були такі курси, знаєте, там тих вуличних правил, то ми мали яких 5—6 уроків. Як ми їхали, то ми їхали все одно без тих вуличних правил, бо то воєнна машина, то я їду там, де мені вигідно. Ну, там ще навчили трохи, як міняти колесо, як замінити масло. І так я став шофером. Але так як я трохи калічів [розмовляв] по-німецьки. Та не трохи, я непогано говорив по-німецьки, то мене лишили при штабі. Я став, розумієте, штабним шофером. При штабі дивізії.

Потім, значиться, поїхали зі штабу дивізії, поїхав, бо тут як забили цілого гауляйтера в Львові, німець був, на цілу область... То приїхала почотна сотня з дивізії — 50 машин приїхали легкових. І я приїхав. Вони пішли на похорон, значиться, а я побіг додому. І потім приїжджаєм вночі звідси зі Львова, кажуть мені, що завтра, значиться, раненько ідуть в айнзац [нім. Einsatz — участь, вступання (в бій)]. — *Ред.*] на боротьбу з партизанами. Ковпаківці ті, медведівці [збірне позначення радянських партизан через прізвища відомих керівників: С. А. Ковпака, Д. Н. Медведєва. — *Ред.*], і тому подібне. Йой, треба одного шофера до полковника Ремболовича. Йой, я бігаю. Но, в штабі вже були в мене знайомі. А призначили були одного такого старшого чоловіка, він вже мав десь під 40, о... «Йой, я, гвалт, хочу їхати». А вони кажуть тоді до мене. Такий був <...> німець, забув вже його ім'я. Я до нього і туди-сюди, я його тара-бара. А поміг мені знову, між іншим, шофер командира дивізії, того [Фріца] Фрайтага. Такий був Штайнгоф, німець. Ми з ним щось дуже потоваришували — дуже торгували. Бо ми в штабі дивізії, знаєте, трошки були розпустилися. Над нами не було такого, знаєте, не було такої дисципліни. Я собі дозволяв взяти шовкову

хустину на шию, розумієте [сміється]. То ми собі багато чого дозволяли. То я в него то виторгував, заміняв, я йому то. Нам давали на місяць цілу літру горілки. Хочеш — бери зразу випий... Взагалі ми мало пили, ну а він любив потягнути. То я тую горілку, значиться, завжди з ним за щось проторгуюсь. То якісь рукавиці я собі виторгував в него. А він був при посольстві... Німеччини в Японії, знаєте, шофером. Ну, і він там дещо, розумієте, собі наторгував, а потім я від него. Ну як, якісь такі дурниці, знаєте. Мав якийсь такий шалик, ручне мальовання, шовк, правдивий шовк. І я собі його [усміх]. Гірські стрільці, німецькі такі бершіце [нім. Bergschützer, від Berg — гора та Schützer — охоронець. — Ред.], і вони мали такі спеціальні шапки. То я собі від него ще таку шапку. То їздив собі як бершіце. Я з ним добре це й саме. То він мені зустрічається, і я кажу до него. То знаєте, німак з німаком, хоча той був рангою набагато нижче, той шофер. Він був обершарфюрер, ну а той вже був оберштурмфюрер. Ну і він каже до него, знаєте, як свій з своїм: «Ну, пішли його, ну хай вже їде пацан».

А чому ви там хотіли поїхати?

Ви розумієте, бо то вже їдеш в бій якийсь. Бо тут вишкіл, то що там, то тобі, дали тобі яких холостих патронів. Ну а тоді вже в той час, то я вже на вишкіл не ходив. Я вже був при штабі. Не мав я тоді когось постійного, там ніхто не мав. Один командир дивізії мав свою машину і свого шофера. То решта — ти там дежуриш, дзвінок, і каже: «Їдь там до того і того». А то хотілося, знаєте, в бій, стріляти.

І як, вдалося?

Вдалося. І він тоді, той оберштурмфюрер, каже: «Іди, якщо він згідний, щоби не їхати, а щоби ти їхав». А той дуже радий: «Їдь, ради Бога». Він вже старший хлоп, йому треба трохи поспати, посидіти. І я, значиться, вночі приїхав, а зранку вже грузився на поїзд. Вже хлопці мені за тих кілька годин поміняли мені масло там в моторі, розумієте, бо я півночі їхав, треба трохи поспати. То позаміняли мені масло там, попідкачували колеса, попідкручували, що можна там, де ремонтують машини. І рано я погрузився на поїзд, і ми поїхали туди — Білгори. Ну а потім там ми ганялися за тими ковпаківцями, їх називали: [містечка] Білгори, Ряшів, Звіжині, Сянок, ну то там по Східній Польщі ми то. То десь три місяці, напевно.

Які у Вас залишилися враження від Ремболовича?

То був, знаєте, Оксанко, то був такий, як то кажуть, вроджений стопроцентний вояка. Тим більше ще як офіцер. Може він мав, знаєте, трошки, як то кажуть, такі старі якісь замашки, може таке старомодне щось в него було. Но то був офіцер. Пока він не перевірів всіх стійок, пока він не був переконаний, що всі солдати мають, де спати. То були люди, які тим зацікавилися, то яке його діло. Він все одно, вечер, одівався і пішов. Провірів, чи все на місці, туди сюди.

Він виконував обов'язки сотником?

Тоді то було більше, ніж сотник, тому що нас було десь до 200 чоловік. То ми були в такій групі, групі Баєсдорфа... Но ми були цілком особні. <...> Ми підчинялися тому Баєсдорфу, но в нас командував всьо Ремболович. Дуже був порядний чоловік. Дуже і такий, як на моє розуміння того, який має бути офіцер, солдат, то він відповідав всім тим моїм критеріям.

Як німці виказували своє ставлення до українців під час вишколу?

То залежало всьо від людини. Тому відноситися до нас погано, то ні — як він був нормальна людина. Але як він був сволоч, то він був сволоч. То він нас міг ганяти більше, чим треба. Був в нас такий в сотні унтершарфюрер Хенке. «Хенке» — то по-німецьки гуска. То ми насміхалися з него, то він страшно злостився. Спочатку він не розумів, чого ми сміємося. А потім він іде, а ми: «О, качуся йде, качка». А потім хтось йому сказав, що то є. То він нас ганяв так.

А він сам як людина?

Поганяв, поганяв, а так відносини абсолютно нормальні. Як людина з людиною, розумієте. Не було ніяких, щоб він себе вважав. Я вам скажу, може він і хотів щось показати, але він мусів трохи боятися, ну не в нашій сотні. Там 12-та сотня така була, тяжка сотня, <...> тяжких гранатометів. А там була така одна сволоч, то стріляли в него. На заняття нам давали холості патрони. Але як хочеш собаку вдарити, то патик все знайдеш. Десь дістали там острый патрон, правдивий... Може десь хтось [із німців. — Ред.] і хотів познущатися, показати, що він є, але попросту боялися. Бо ж чорт його знає, він там іде, а там стріляє 50–60 чоловік холостими. А хто його знає, а може він там зарядив, то й шукай вітра в полі. То відносини, я не можу сказати, щоби були якісь поганими. Ні.

Все приходилося, раз в місяць робили такі вечори... всі сідали. Кожна сотня собі робила. Командир сотні сідав разом з нами, всі ті вишкільні офіцери, підофіцери. Всі сідали разом. Кожен давав свою долю випивки, кухня робила... щось таке, щоб закусити. Відносилися цілком нормально, я не можу сказати.

А які люди були при штабі?

<...> Були також різні. Була така мурга, що тобі ані слова не скаже. А були, що так з тобою говорить, і так випитує: «Звідки ти, де вчився, хто твої мама, тато»... То залежить від натури людини. Але ви знаєте, що я мав з ними? Я приїхав, доложив, що такий, такий, що машина прийшла. Він виходив, сів, куда їхати — туди і туди. Хотів він зі мною говорити, то я говорив, а не хотів, то я не говорив, і всьо. Завозив, то він мені говорив: або «чекай», або «їдь, ти мені більше не потрібен». То я з ними так мало мав. Вони вищі офіцери, то вони не мали зі мною що до балачки. <...>

Чи змінилося ставлення німців до українців під час бойових дій?

Ой, ви знаєте, там [битва під Бродами, липень 1944 р.] така каша заварилася, що <...> Я без перериву, розумієте, бо треба було з передової якогось офіцера привезти сюди, чи звідси офіцера завести туди. Чи якийсь такий приказ, бо, знаєте, є такі прикази, що їх не можна по радію передати. Телефона туди, скажем, нема, то везеться прямо так — або усно везуть, або написаний приказ. То я мотався як той чолнок. <...>

Яка була моральна атмосфера серед рекрутів?

Ви знаєте, з тих перших [перша хвиля набору до дивізії, липень 1943], може тому, що ті перші, то в основному пішли львівські студенти. А потім вже ті другі, треті набори — то вже приходили ті люди. Наприклад, є такий Ромко в нас, то він мусів йти до дивізії, бо інакше його б посадили в тюрму. Був другий такий, що тоже там

щось наробив, то пішов в дивізію. То вони вже, знаєте, якось були не так настроєні ідейно, як ми. А ще тим більше ще таке зробили — ми мали порядну форму, а їм дали, ми назвали, то з кропиви такі були погані мундури... дуже погана якість. То вже кілька років німці воювали, то вже не мали. То ми сміялися, що то з кропиви їх роблять — така паршива. <...>

Ким Ви себе відчували в дивізії?

Та вояком — ким?

Чи відрізняли себе від німця?

Я, наприклад, себе, не то, що краще мав себе за німця, але не то щоби я був нижче за них. Ні. Я себе нарівні з ними, солдат як солдат.

Була така чітка різниця, що він німець, а Ви українець?

Ви розумієте, може вони межи собою, німці між собою, може вони, як то кажуть, і себе від нас відокремлювали. Може бути, я не маю на то доказів, борони Боже. Ну, а так в спілкуванні з тим всім абсолютно я різниці не бачив. Їли ми одно й теже, я сміявся з него, а він з мене, робили одну роботу, стріляли однаково. Я різниці не бачив.

Як Ви відчували, то своя чи чужа дивізія?

Я думав, що то своя абсолютно. То не тільки я, я думаю, що кожний, ну, може не кожний, а більшість, думали, що ми є свої, ми є українська армія, початок української армії. Ми з німцями то абсолютно нічого не зв'язували. <...>

Може нам'ятаєте, чи проводилась серед дивізійників агітація, щоби переходили в УПА?

Ви знаєте,... я особисто, я за себе говорю, десь якісь, то я чув, то мені хтось то сказав, я сам того не чув і не бачив.

А яке взагалі було ставлення серед дивізійників до УПА?

Ми ставились так. Бачите, як нас мали післати туди, до Франції... то вже було в Нойгаммері [вишкільний табір у Сілезії, де дивізія завершувала своє формування як єдина бойова одиниця] як ми вже мали виїжджати на фронт, і там... Як тоді творити той другий фронт — там десь у Франції. То між нами пішла така поголоска — ой хлопці, всьо, прийшов вже з Берліна наказ, що нас везуть, значиться, до Франції. Ой як би ви бачили, як весь Нойгаммер, то може було 7–8 тисяч народу, як то всьо, то було перед вечером, вийшло на вулицю з бараків. То вже всі мали зброю. «О, забираєм, ідем, всьо, на Україну в УПА». <...> Штаб подивився, що то не вийде, що то абсолютно не поїдем до Франції, і відмінили. Тільки хотіли йти на Східний фронт.

Може, нам'ятаєте якісь випадки взаємодії?

На моїй пам'яті, то хіба в оточенні [Бродський котел, липень 1944]... Нам сказали, <...> а там при штабі ми всі там калічили по-німецьки, то нам не треба було переводчиків <...>, що ми вже в оточенню. То вже труба діло. Там прийшов приказ збиратися біля Білого Камея, і звідтам саме, що буде зв'язок, будуть літаки... що німецькі війська нам допоможуть, і ми в одному місці проб'ємо. Каже він ще: «Не залишайте, хлопці, добра москалям». То ми пішли з тим другом, що вмер на Уралі, підпалили ще сім машин... І йдем на Білий Камінь. Буковий ліс, вдень, значиться,

ше перед обідом. Нас ішло десь чоловік 10, і тільки вони від'їхали — ми чуєм якісь голоси. <...> Трошки постріляли, небагато — так, хвильку. Потім замовкло. Ми почули, що хтось там сказав один до другого: «Гей, Василю». То ми зрозуміли, що то свої, українці. <...> Їх було чоловік, може, з 15, УПА <...>. Ми почули, що то свої, сходимось, поздоровкались, сюди-туди.. Вони спитались, куди ми йдемо. «На Білий Камінь». Вони питаються: «Чого?» «Ну, та як чого, прориватися будемо». Кажуть: «Хлопці, не йдіть, ви будете прориватися в Княжому». Не знаю, звідки і де вони то взнали, я їх не запитав, не до того було. «Хлопці, повірте, всі ваші йдуть на Княже». <...>

Деякі переховалися, потім пробіралися до свої домів, а частина пішла в УПА. А кілька їх пішло, Бог його знає. В УПА їх принімали радо, бо вишколені, а по-друге, що з ними робити, не будеш же віддавати москалям.

А на вашу думку, хто вчинив правильніше: ті, що пішли в УПА, чи ті, що пішли далі з німцями?

Пішли з німцями ті, хто зміг, хто прорвався. Ну як він не прорвався... Хто пішов за німцями, то попали в ліпше положення, здалися там англічанам, тої біди так не зазнали. А ті, хто попав не в полон, а котрі попали в УПА, розумієте, набідувалися в УПА, а потім ще як тут до москалів попали. Так що ясно було, що краще тим, хто пішли, котрим вдалося піти з оточення.

Пам'ятаєте випадки взаємодії з населенням? Як ви допомагали? За корови щось розказували...

О, то я знаю тільки один такий випадок. Що десь забрали вони [німці] корови біля Олесько, Кути, Кути. А в тих Кутах була наша дивізійна база, і я їду назад сюди в Олесько, а німаки женуть паро корови, а за ними жінки біжуть і плачуть. Я щось почав з німаком говорити. А я один, що я там, а він мені: «Пішов ти...» То я вернувся в Олесько, я хлопців там, скочили, то нагнали їх. Вони десь дістали приказ, якби він сам ішов, то би взяли одну, а то кілька, то певно приказ. А так більше... Я від населення не був залежний, і воно від мене також. Я не буду рахувати за поміч, як я кілька консерв передав... А так, щоб були якісь...

А спілкувались з цивільними?

Ну, ясне діло. Як ми стоїмо в селі, то хлопці бігають, вже знають дівчат [сміється]. В окопи нам приносили вареники [дівчата]. То було якраз Петра і Павла, по-моєму. То я не хочу сказати, що то мені принесли. Були хлопаки, які зайняли оборону і мали вже викопані окопи. То я бачив, як принесуть дівчата в таких глиняних горщиках і сметану, і вареники. Ну, то ж свої люди... Були й люди, котрі з тих сіл, де ми стояли. Нас люди дуже добре принімали. Де би ти не зайшов, то зразу тебе питали: чи не хочеш їсти, чи не хочеш пити?

А на польські села не натрапляли?

Ну, ви розумієте, тут польських сіл не було. Не рахувати ту, що то тільки пишуть про нею [польське село Гута Пеняцька]... Там був цілий штаб отих партизанів російських. Переходила німецька частина. Вони там були поховані, ті всі російські підпільні партизани. Вони дали кілька вистрелів по них. Ну то що ті німці мали робити?

То не наші палили ту Гуту, нехай не дурять. Я приїхав під ту Гуту, коли вона майже догоряла. Того, як її палили, я не бачив. Я приїхав, коли вже нічого не було. Якби я був там, я би інакше також не поступив. Вас не зачіпають, а стріляєте з села... Та тож війна, люди добрі. Яка би армія там не йшла, чи то дивізійники, чи мадяри, чи французи. Як по військовій частині стріляють, що вона має робити? Тільки нищити. А тепер поляки [говорять. — *Ред.*], що то дивізія робила. Неправда.

Як склалася ваша доля після полону?

Та шо, тюрма. 12 років...

Ви 2 роки на Уралі, а потім?

А, потім по цілому Союзі.

А потім втекли з Уралу, так?

Втік. Нам, значиться охорону зняли. Ми були без документів, без нічого. Тільки там, де ти працював, там ти й лишався працювати. Там, де ти мешкав, як то кажуть, в лагері, там ти й лишався мешкати. Ну то я пропрацював, по-моєму, шось 2 місяці і втік.

А на Уралі де саме?

Углеуральськ.

То на шахті, так?

Так. Там я на трьох шахтах працював. Перша — «Капітальна», але вона загорілася, потім — «Сталінка», а потім — «[імені] Поріцкого».

А як прийшли в УПА, то котрий був рік?

То УПА, я 46-го втік. Ну, ви розумієте, я не можу сказати, що я був такий правдивий упівець, в великих боях приймав участь. Я був в одній такій перестрілці. Тому що наш командир, такий Вітер.

А ви в сотні були?

То не сотня була, то така група Вітра. Була така боївка, чоловік десь може 20, 18–20 чоловік. Бо я з ними мало що мав спільного. Пару тижнів я з ними походив, а потім я був, в основному, на такім зв'язку, що я зі Львова привозив вати, йоди. Кудя посилали. Я таким зв'язковим був.

Ви зв'язались з УПА?

Тоді була страшна проблема з тими: йод, вата, лікарства всі... уколи. Кілька разів я бачив, як розпаковували, запаковували то. Там було багато уколів, знаєте. То тут, на Чернишевській вулиці, були мої, як то кажуть, далекі-далекі знайомі. Були такі часи, що я переночував в них. Кудя діватись? Я шукав зв'язків. До родини я не міг ніде показатися, бо я знав, що мене будуть шукати. То я: там день, там день. Так во. Потім, одного разу, я переночував в тих, власне, моїх знайомих, і попав, значиться, чоловік, власне, той, котрий був переді мною на тім зв'язку, що він то возив. І вони мене познайомили з ним.

Ну і я прийшов, і він був. І він каже: «Що я можу? Я тобі нічого не можу сказати». От мене попросили, — він ще ж не знав, хто я є, — мене попросили якийсь пакуночок передати. Ну, потім другий раз приїхав і забрав мене з собою. Я поїхав... Як на

Стрий їхати, село Хоросна. Деревач, а за Деревачом Хоросна. Ну, там якась така стодола була. І там в stodолі та ціла група була. Так, як я оцінив, менше-більше, чоловік може 20. Ну і потім ми, той цілий Вітер, я донині не знаю його імені, нічого. То потім ми пішли на село Сердицю, потім Містки... Вдень залізеш десь, якщо то в лісі, в якісь корчі, сидиш і не пікаєш. Якщо то була можливість десь в селі бути, то всі йшли в stodолу. Потім, як я почав возити то всю, то він мені говорив, той цілий Вітер: «Якби нас тут не було, то прийдеш туди, в то і то село». Ну, він менше-більше знав, куди. От таке-то було моє вояцтво в УПА. Так що я себе таким правдивим упістом не могу рахувати.

Ви зараз є в «Братстві»?

Так.

То вже так, на закінчення, ще таких пару питань.

Прошу.

Чи колись шкодували про свій вибір?

Абсолютно ні. І нині, якби не очі, я б і нині йшов стрілятися.

Як ви оцінюєте свій вибір з позиції сьогодення?

Чи я добре зробив, що туди пішов?

Так.

Я рахую, що добре. Тільки так. Навіть ніколи в мене не закрадалась така думка.

Я вважаю, що я зробив добре.

Я вам дуже дякую за інтерв'ю.

Це я дуже дякую.

¹ Дивізія «Галичина» була створена 28 квітня 1943 р. з ініціативи німецької окупаційної адміністрації, яка була підтримана Українським Центральним Комітетом на чолі з Володимиром Кубійовичем. Упродовж перших двох місяців до дивізії зголосилися вступити понад 81 тис. галичан. У Німеччині добровольці пройшли військовий вишкіл нарівні з німецькими вояками, а найуспішніші були відправлені на підстаршинський вишкіл. Особи, які закінчили його, склали керівний український склад дивізії.

У липні 1944 р. поблизу м. Броди Львівської обл. відбулося бойове хрещення 14-ї стрілецької дивізії військ СС «Галичина» в складі 13-го німецького корпусу, який під час битви був оточений та розбитий радянськими військами. З оточення («Бродівського котла») прорвалося за різними оцінками близько 3 тис. дивізійників та близько 3 тис. перейшло до УПА. Решта загинули або потрапили до радянського полону.

З вересня 1944 р. бойові шляхи дивізії (т. зв. «Друга дивізія» з оновленим на 70–80 % особовим складом) проходили Словаччиною, Угорщиною, Хорватією, Австрією, а вже 8 квітня 1945 р. дивізія ввійшла до складу Української Національної Армії під керівництвом українського генерала Павла Шандрука й була перейменована на I дивізію УНА. 8 травня 1945 р. частини дивізії здалися в полон англо-американським військам.

Зараз колишні вояки I дивізії УНА проживають як на території України, так і США, Великої Британії, Канади та інших держав.

² Хальбваск М. Коллективная и историческая память//Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2-3, <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>

³ Інтерв'ю зі Стасівим Богданом від 28 грудня 2005 р. (м. Тернопіль).

⁴ Стеткевич Л. Як з Бережан до кадри. Спогади з дивізії. — Тернопіль, 1998. — С. 24.

⁵ Киричук Ю. Історія УПА. — Тернопіль, 1991.

⁶ Інтерв'ю з Волинцем Любомиром від 24 лютого 2006 р. (м. Тернопіль).

⁷ Айненкель А. Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період//Часопис «І». — 2003. — Ч. 28. — С. 58.

⁸ Відомий факт, що у селах безпосередніх представників окупаційної влади не було (як радянської, так і німецької), а адміністративні функції виконували місцеві мешканці.